

कुमारावस्थेतील विद्यार्थ्यांच्या मनोसामाजिक आरोग्यावर दूरदर्शनाचा होणारा परिणाम याचा अभ्यास

प्रा. डॉ. मंदा तापीराम मोरे, श्री सुरूपसिंग हिऱ्या नाईक शिक्षणशास्त्र महाविद्यालय, नवापूर, जि. नंदुरबार

समस्येची पार्श्वभूमी

सध्या समाजाची आधुनिकतेकडे वळण्याची गती खूप जलद झाली आहे. आजचे युग माहिती तंत्रज्ञानाचे युग म्हणून ओळखले जाते. या तंत्रज्ञानामुळे जीवनातील प्रत्येकच क्षेत्रात बदल घडून आले आहेत. जीवनातील महत्त्वाच्या क्षेत्रांपैकी एक अतिशय महत्त्वाचे क्षेत्र म्हणजे शिक्षण क्षेत्र. विज्ञानाच्या प्रगतीमुळे ज्ञानाचा प्रस्फोट झाला असून, त्यामुळे विद्यार्थ्यांच्या शैक्षणिक, व्यावसायिक, सामाजिक व वैयक्तिक विकासाची जबाबदारीही वाढली आहे. आज इतका प्रचंड तांत्रिक विकास झाला आहे की, त्याचा विचार करणेही कठीण झाले आहे. पूर्वी लहानपणी मुले विविध खेळ खेळायची, उदा. गोट्या, विटीदांडू, लगोरी, लपाछपी, लंगडी इत्यादी. आज मात्र असे चित्र दुर्मिळ झाले आहे. सर्वत्र मुलांच्या वागण्यात, बोलण्यात प्रौढत्व दिसून येते. पालकही या स्पर्धात्मक युगात मुलांना लवकरात लवकर मोठे व प्रौढ करण्याच्या प्रक्रियेत आहेत. बरेच जण याला आधुनिकता व जागतिकीकरणाचा प्रभाव मानतात.

खरंतर पाहता, सामाजिक वातावरणातील विविध घटक विद्यार्थ्यांवर प्रभाव टाकतात, पण त्याचबरोबर प्रसारमाध्यमांचा प्रभाव आज सर्वाधिक दिसून येतो. मुलांच्या शैक्षणिक प्रगतीमध्ये येणाऱ्या समस्यांमध्ये प्रामुख्याने कौटुंबिक, शारीरिक, आरोग्यविषयक, सामाजिक, शालेय व भावनिक समस्यांचा समावेश होतो. घरामध्ये मुलांना मिळणारे प्रेम, संरक्षण, त्यांच्याशी होणारे संभाषण, पालक व इतरांमधील तफावत अशा अनेक बाबींचा प्रभाव दिसतो. मुलांवर घरातील वातावरण, माया करणारी किंवा कडवी वृत्ती यांचाही परिणाम होतो. मुलांना घरात समजून घेणे, त्यांचे म्हणणे ऐकणे व समग्र लक्ष देणे अत्यंत आवश्यक आहे. अन्यथा ही मुले माध्यमांच्या आहारी अधिक जाण्याची शक्यता वाढते.

व्यक्तीला जीवनात अनेक प्रकारच्या समस्या येतात, जसे की मुलांच्या समस्या, पौगंडावस्थेतील समस्या, व्यावसायिक समस्या, पालकांच्या समस्या, शालेय जीवनातील अडचणी इत्यादी. या समस्यांमुळे विद्यार्थ्यांचा वेळ वाया जातो आणि पालकांचे दुर्लक्ष हा मोठा हानीकारक घटक ठरतो. कुमारावस्था ही जीवनाची अत्यंत महत्त्वाची पायरी आहे. या काळात विद्यार्थी भरकटू शकतात. जे दिसते ते सर्व सत्य वाटते व तसेच अनुकरण करण्याचा प्रयत्न करतात. विद्यार्थ्यांना विविध छंद या काळात निर्माण होतात. हा काळ नाजूक व मानसिक गोंधळाचा असतो. आज

आपण सर्वेक्षण केले तर असे दिसले की, कुमारावस्थेतील मुलांना चित्रपट पाहणे, गाणी ऐकणे, विविध अॅक्शन असलेले कार्यक्रम पाहणे आवडते. काही विद्यार्थी तासन्ततास दूरदर्शन पाहत असतात. एकंदरीत, दूरदर्शन हा या काळातील सर्वात प्रभाव टाकणारा घटक ठरतो. दूरदर्शनाचे चांगले आणि वाईट असे दोन्ही परिणाम विद्यार्थ्यांवर होतात. त्याला 'इडियट बॉक्स' असेही म्हटले जात आहे. हा नकारात्मक विचार असू शकतो, मात्र समाजातील तरुणांच्या वर्तनातील काही बदल हे बहुतेक नकारात्मक दिसल्यामुळे काहीना असे वाटते. तथापि, सर्वस्वी हे सत्य नाही, हे लक्षात घेणे आवश्यक आहे.

एकंदरीत कुमारावस्था सारख्या नाजूक वळणावर विद्यार्थ्यांवर दूरदर्शन हे सर्वात प्रभावी साधन मानले जाते. कुमारावस्थेत विद्यार्थ्यांचे वागणे आणि बोलणे सतत बदलत असते. बहुतेक उच्च माध्यमिक स्तरावरील मुलांना भावनिक अस्थिरतेचा वेळोवेळी अनुभव येतो. या मुलांमध्ये कधी अतिउत्साह दिसतो, तर कधी अचानक स्फोटक वर्तन दिसते, हे केवळ भावनिक अस्थिरतेमुळे असते. उच्च माध्यमिक स्तरावरील मुलांमध्ये सध्या अनेक भावनिक समस्या दिसून येतात. सतत येणारे ताणतणाव, संघर्ष, पावलोपावली निर्माण होणाऱ्या अडचणी व सामाजिक परिस्थिती यामुळे मानसिक ताण वाढतो. याचा विपरित परिणाम विद्यार्थ्यांच्या मनावर होतो. परिणामी, न कळताच त्यांच्याकडून समाजविरोधी किंवा अयोग्य वर्तन दिसून येऊ लागते. उदा. वडील-मातांचे ऐकणे टाळणे, मूर्खपणाची कामे करणे, संताप व्यक्त करणे, घरातून निघून जाणे, थोड्या अपयशाने खचून जाणे किंवा आत्महत्येच्या विचारांकडे वळणे, गुन्हेगारी प्रवृत्तीकडे वळणे इत्यादी. अशा परिस्थितीत विद्यार्थ्यांमध्ये नकारात्मक विचार निर्मित होतात. ते स्वतःचे मूल्यांकन नकारात्मक पद्धतीने करतात आणि भविष्याबद्दल नकारात्मक दृष्टिकोन निर्माण होतो. परिणामी, परिस्थितीशी जुळवून घेण्याऐवजी टोकाचा विचार करण्याची प्रवृत्ती निर्माण होते. आज समाजात तसेच कुटुंबात कुमारावस्थेतील किंवा उच्च माध्यमिक स्तरावरील विद्यार्थ्यांच्या समायोजनाच्या समस्या वाढत चालल्या आहेत.

अशा काळात दूरदर्शन पाहण्यामुळे त्यांच्या मानसिक व सामाजिक आरोग्यावर विविध परिणाम होतात. हा परिणाम मुख्यत्वे त्यावर अवलंबून असतो की विद्यार्थी दूरदर्शनवर काय पाहतात आणि त्याचा संदर्भ स्वतःच्या विचारांशी कसा जोडतात. प्रस्तुत संशोधनाद्वारे कुमारावस्थेतील विद्यार्थ्यांच्या मानस-सामाजिक आरोग्यावर दूरदर्शन कसे परिणाम करते याचा विविध दृष्टिकोनातून अभ्यास करण्याचा प्रयत्न केला गेला आहे.

समस्या विधान

कुमारावस्थेतील विद्यार्थ्यांच्या मनोसामाजिक आरोग्यावर दूरदर्शनाचा होणारा परिणाम याचा अभ्यास करणे

संज्ञा आणि त्याच्या व्याख्या

१. कुमारावस्थेतील विद्यार्थी

सैद्धांतिक व्याख्या: 10 ते 18 वर्ष वयोगटातील शालेय शिक्षण घेत असलेली मुले म्हणजे कुमारावस्थेतील विद्यार्थी होय.

कार्यात्मक व्याख्या: संशोधकाने संशोधनासाठी निश्चित केलेल्या नवापूर तालुक्यातील 10 ते 18 वर्ष वयोगटातील शालेय शिक्षण घेत असलेली मुले म्हणजे कुमारावस्थेतील विद्यार्थी होय.

२. मनोसामाजिक आरोग्य

सैद्धांतिक व्याख्या:

कुमारावस्थेतील विद्यार्थ्यांचे व्यक्तिगत व मानसिक वर्तन, तसेच समाजातील वर्तन, वागणे, बोलणे, प्रतिक्रिया देण्याची पद्धती इत्यादींचा समग्र विचार करून जे आरोग्य प्रतिबिंबित होते, ते मनोसामाजिक आरोग्य होय.

कार्यात्मक व्याख्या:

संशोधकाने संशोधनासाठी निश्चित केलेल्या नवापूर तालुक्यातील 10 ते 18 वर्ष वयोगटातील कुमारावस्थेतील विद्यार्थ्यांनी संशोधकाच्या स्वनिर्मित मनोसामाजिक आरोग्य प्रश्नावलीत दिलेल्या प्रतिसादांचा एकत्रित परिणाम म्हणजे मनोसामाजिक आरोग्य होय.

३. दूरदर्शन

सैद्धांतिक व्याख्या:

दूरदर्शन हे एक दृक्श्राव्य माध्यम आहे, ज्याद्वारे जगातील माहिती मिळते तसेच मनोरंजनही होते. यावर चित्रपट, गाणी, मालिका, नाटके, बातम्या इत्यादी सर्व प्रकारचे कार्यक्रम पाहण्याची सुविधा असते.

कार्यात्मक व्याख्या:

संशोधकाने संशोधनासाठी निश्चित केलेल्या नवापूर तालुक्यातील 10 ते 18 वर्ष वयोगटातील कुमारावस्थेतील विद्यार्थ्यांना मनोरंजन आणि ज्ञान मिळवण्यासाठी जसे चित्रपट, गाणी, मालिका, नाटके, बातम्या इत्यादी सर्व प्रकारचे कार्यक्रम पाहण्याची सुविधा असलेला संच म्हणजे दूरदर्शन होय.

संशोधनाची गरज

1. मानवी आयुष्यातील कुमारावस्था हा अत्यंत महत्वाचा कालावधी मानला जातो. व्यक्तीची विचारसरणी व जीवन विषयक तत्त्वज्ञान या काळात परिपक्व होत असते. या दृष्टिकोनातून शैक्षणिक प्रक्रियेतही कुमारावस्थेचा विचार सतत केला जातो. त्यामुळे दूरदर्शन सारख्या प्रभावी माध्यमाचा त्यांच्या मनावर काय परिणाम होतो हे अभ्यासणे गरजेचे आहे.
2. आजच्या विज्ञानयुगात विविध प्रसारमाध्यमे व्यक्तीच्या विचारसरणी आणि जीवनावर सतत परिणाम करत असतात. त्यातही सर्वाधिक लोकप्रिय माध्यम दूरदर्शन आहे, कारण हे दृक्श्राव्य माध्यम आहे. यावर चित्रपट, गाणी, मालिका, नाटके, स्पर्धा इत्यादी सर्व प्रकारचे कार्यक्रम एकाचवेळी पाहता व ऐकता येतात. त्यामुळे दूरदर्शन हे मनोरंजनाचे अत्यंत प्रभावी माध्यम ठरते. या मनोरंजनातून व्यक्तीच्या विचारांवरही चालना मिळते आणि मूल्यवर्धनावरही दूरदर्शनवरील व्यक्तिरेखांचा मोठा प्रभाव पडतो. या दृष्टिकोनातून सदर संशोधनाद्वारे दूरदर्शनाचा प्रभाव कोणत्या स्वरूपात जास्त आहे हे समजणे शक्य होते.
3. कुमारावस्थेतील मुले जेव्हा दूरदर्शन पाहतात, तेव्हा ती व्यक्तीरेखांशी एकरूप होण्याचा प्रयत्न करतात. अनेकदा त्यांचे अनुकरण करण्याचा प्रयत्नही करतात. एकंदरीत, दूरदर्शनाचा परिणाम या मुलांच्या मनावर

खोलवर होतो आणि त्यांचे मानसिक आरोग्य प्रभावित होते. यामुळे मुलांचे मानसिक आरोग्य व दूरदर्शन यांचा संबंध तपासणे आवश्यक ठरते, आणि तसाच अभ्यास या संशोधनात केला गेला आहे.

4. दूरदर्शनातील चित्रपट किंवा कार्यक्रमांमध्ये व्यक्तीरेखा कशा वागतात, कशा बोलतात, कोणत्या परिस्थितीत कसे वर्तन करतात, हे मुले प्रभावीपणे पाहतात. ती निरीक्षण करून त्याविषयी सतत विचारही करतात. अनेकदा मुलांना नकारात्मक भूमिका अधिक आकर्षक वाटतात. यामागचे कारण म्हणजे त्या भूमिकेचा प्रभावीपणा, भव्यदिव्यता, मानसिक समानतेने वागण्याचे स्वातंत्र्य इत्यादी. अशा परिस्थितीत योग्य जागरूकता निर्माण करण्यासाठी सदर संशोधन उपयुक्त ठरते.
5. एकंदरीत, दूरदर्शन हे मनोरंजनाचे तसेच ज्ञानाचे महत्त्वपूर्ण माध्यम आहे. हे विद्यार्थ्यांच्या मनोसामाजिक आरोग्यावर प्रभाव टाकते, त्यांच्या वर्तनावर नियंत्रण ठेवते, तसेच सकारात्मक आणि नकारात्मक विचार करण्यास प्रवृत्त करते. त्यामुळे याचा अभ्यास करणे गरजेचे व उपयुक्त आहे.

संशोधनाची उद्दिष्टे

1. जास्त वेळ दूरदर्शन पाहणाऱ्या आणि कमी वेळ दूरदर्शन पाहणाऱ्या कुमारवयीन विद्यार्थ्यांच्या मानसिक आरोग्याची तुलना करणे.
2. जास्त वेळ दूरदर्शन पाहणाऱ्या आणि कमी वेळ दूरदर्शन पाहणाऱ्या कुमारवयीन विद्यार्थ्यांच्या सामाजिक आरोग्याची तुलना करणे.

परिकल्पना

या संशोधनासाठी खालील शून्य परिकल्पना मांडण्यात आल्या आहेत:

1. जास्त वेळ दूरदर्शन पाहणारे विद्यार्थी आणि कमी वेळ दूरदर्शन पाहणारे विद्यार्थी यांच्या मानसिक आरोग्य स्थितीत कोणताही सार्थक फरक आढळणार नाही.
2. जास्त वेळ दूरदर्शन पाहणारे विद्यार्थी आणि कमी वेळ दूरदर्शन पाहणारे विद्यार्थी यांच्या सामाजिक आरोग्य स्थितीत कोणताही सार्थक फरक आढळणार नाही.

संशोधनाची गृहितके

1. कुमारावस्थेतील विद्यार्थ्यांच्या मानसिक आरोग्यावर दूरदर्शनाचा दूरगामी परिणाम होतो.
2. कुमारावस्थेतील विद्यार्थ्यांच्या सामाजिक आरोग्यावर दूरदर्शनाचा दूरगामी परिणाम होतो.
3. दूरदर्शन आणि विद्यार्थ्यांचे मनोसामाजिक आरोग्य यांच्यात दृढ संबंध आढळतो.

संशोधनाची व्याप्ती व मर्यादा

व्याप्ती

व्याप्ती म्हणजे प्रस्तुत संशोधनात कोणकोणते क्षेत्र व्यापलेले आहे हे दर्शविणारी बाब. संशोधकाने व्याप्ती खालीलप्रमाणे निश्चित केली आहे:

1. क्षेत्र व्याप्ती – प्रस्तुत संशोधनासाठी नवापूर शहरातील कुमारावस्थेतील विद्यार्थ्यांचा समावेश केला आहे.
2. आशय व्याप्ती – नवापूर शहरातील कुमारावस्थेतील विद्यार्थी पाहत असलेले दूरदर्शनवरील कार्यक्रमांची विविधता आणि त्यांचे मनोसामाजिक आरोग्य यांचा विचार करण्यात आला आहे.

3. घटक व्याप्ती – नवापूर शहरातील कुमारावस्थेतील विद्यार्थी आणि माध्यमिक शाळेतील शिक्षकांचे दूरदर्शनविषयक विचार हे संशोधनाची घटक व्याप्ती आहेत.

मर्यादा

1. क्षेत्र मर्यादा – संशोधन हे नवापूर शहरातील फक्त दोन शाळांतील कुमारावस्थेतील विद्यार्थ्यांपुरते मर्यादित आहे.
2. आशय मर्यादा – संशोधन हे दूरदर्शनवरील कार्यक्रमांची विविधता आणि विद्यार्थ्यांचे मनोसामाजिक आरोग्य या घटकांपुरते मर्यादित आहे.
3. नमुना मर्यादा – संशोधनासाठी नवापूर शहरातील 50 कुमारावस्थेतील विद्यार्थी आणि 25 माध्यमिक शाळेतील शिक्षकांचा समावेश केला आहे.
4. कालमर्यादा – संशोधन हे शैक्षणिक वर्ष 2024-2025 मध्ये शिकणाऱ्या कुमारावस्थेतील विद्यार्थ्यांपुरते मर्यादित आहे.
5. दृष्टिकोन मर्यादा – सदर संशोधनात कुमारावस्थेतील विद्यार्थ्यांच्या मनोसामाजिक आरोग्यावर होणाऱ्या परिणामांबाबत विद्यार्थी व शिक्षक यांचे दृष्टिकोन अभ्यासण्यात आले आहेत.

संशोधनाची पद्धती

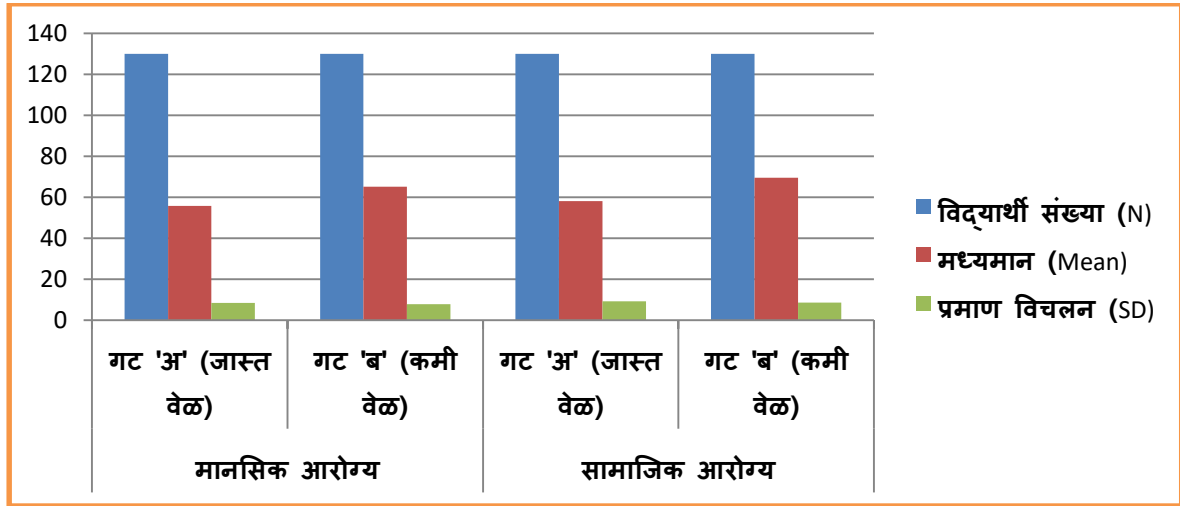
प्रस्तुत संशोधनात दूरदर्शनाचा कुमारावस्थेतील विद्यार्थ्यांच्या मनोसामाजिक आरोग्यावर होणारा परिणाम अभ्यासला आहे. संशोधन वर्तमानाशी जास्त निगडीत असल्यामुळे संशोधकाने वर्णनात्मक (Descriptive) संशोधन पद्धतीची निवड केली आहे.

संशोधन कार्यपद्धती

1. नमुना (Sample): या अभ्यासासाठी एकूण 260 कुमारवयीन विद्यार्थी नमुन्यासाठी निवडण्यात आले.
2. गटविभागणी (GroupDivision): दूरदर्शन पाहण्याच्या वेळेनुसार विद्यार्थ्यांना दोन गटांमध्ये विभागले:
 - गट 'अ' (जास्त वेळ पाहणारे): दररोज दोन तासांपेक्षा जास्त वेळ दूरदर्शन पाहणारे 130 विद्यार्थी
 - गट 'ब' (कमी वेळ पाहणारे): दररोज दोन तासांपेक्षा कमी वेळ दूरदर्शन पाहणारे 130 विद्यार्थी
3. साधने (Tools): विद्यार्थ्यांचे मानसिक आणि सामाजिक आरोग्य मोजण्यासाठी प्रमाणित प्रश्नावली (Standardized Questionnaires) वापरण्यात आले. या प्रश्नावलीतून मिळालेल्या गुणांचे विश्लेषण करण्यात आले.
4. माहितीचे विश्लेषण (DataAnalysis): माहितीचे विश्लेषण करण्यासाठी मध्यमान (Mean), प्रमाण विचलन (Standard Deviation) आणि 't' मूल्य (t-value) यांचा वापर करण्यात आला.

तक्ता क्र. १: दूरदर्शनच्या परिणामांचे मध्यमान, प्रमाण विचलन व 't' मूल्य

आरोग्य घटक	गट	विद्यार्थी संख्या (N)	मध्यमान (Mean)	प्रमाण विचलन (SD)	t-मूल्य (t-value)
मानसिक आरोग्य	गट 'अ' (जास्त वेळ)	130	55.80	8.50	9.85
	गट 'ब' (कमी वेळ)	130	65.20	7.90	
सामाजिक आरोग्य	गट 'अ' (जास्त वेळ)	130	58.10	9.20	10.21
	गट 'ब' (कमी वेळ)	130	69.50	8.60	

संख्याशास्त्रीय विश्लेषण

1. मानसिक आरोग्यासाठी विश्लेषण:

- तक्त्यामध्ये पाहता, जास्त वेळ टीव्ही पाहणाऱ्या गट 'अ' चे मानसिक आरोग्याचे मध्यमान (Mean) 55.80 आहे, तर कमी वेळ पाहणाऱ्या गट 'ब' चे मध्यमान 65.20 आहे.
- या दोन्ही गटांमधील फरकासाठी काढलेले 't' मूल्य 9.85 आहे. हे मूल्य 0.05 सार्थकता स्तरावर तक्त्यातील मूल्यापेक्षा लक्षणीयरीत्या जास्त आहे.
- याचा अर्थ असा की, दोन्ही गटांच्या मानसिक आरोग्यामध्ये सार्थक फरक आहे. त्यामुळे पहिली शून्य परिकल्पना (H_0) अस्वीकृत (rejected) केली जाते.

2. सामाजिक आरोग्यासाठी विश्लेषण:

- जास्त वेळ टीव्ही पाहणाऱ्या गट 'अ' चे सामाजिक आरोग्याचे मध्यमान 58.10 आहे, तर कमी वेळ पाहणाऱ्या गट 'ब' चे मध्यमान 69.50 आहे.

- यासाठी काढलेले 't' मूल्य 10.21 आहे, जे 0.05 सार्थकता स्तरावर लक्षणीयरीत्या जास्त आहे.
- यावरून असे दिसते की, दोन्ही गटांच्या सामाजिक आरोग्यामध्ये सार्थक फरक आहे. त्यामुळे दुसरी शून्य परिकल्पना (H_{02}) देखील अस्वीकृत (rejected) केली जाते.

निष्कर्ष (Conclusion)

या अभ्यासातून खालील निष्कर्ष काढण्यात आले आहेत:

1. जास्त वेळ दूरदर्शन पाहणाऱ्या विद्यार्थ्यांचे मानसिक आरोग्य, कमी वेळ दूरदर्शन पाहणाऱ्या विद्यार्थ्यांच्या तुलनेत लक्षणीयरीत्या कमी प्रतीचे असल्याचे आढळले. जास्त वेळ टीव्ही पाहण्यामुळे विद्यार्थ्यांमध्ये चिंता, तणाव आणि एकाग्रतेचा अभाव यांसारख्या समस्या वाढू शकतात.
2. जास्त वेळ दूरदर्शन पाहणाऱ्या विद्यार्थ्यांचे सामाजिक आरोग्य देखील, कमी वेळ पाहणाऱ्या विद्यार्थ्यांच्या तुलनेत लक्षणीयरीत्या खालावलेले दिसून आले. या विद्यार्थ्यांमध्ये सामाजिक कौशल्ये, संवाद आणि मैत्रीपूर्ण संबंध निर्माण करण्याची क्षमता कमी असल्याचे दिसून येते. थोडक्यात, दूरदर्शनच्या अतिवापराचा कुमारवयीन विद्यार्थ्यांच्या मानसिक आणि सामाजिक आरोग्यावर नकारात्मक परिणाम होतो, हे या संख्याशास्त्रीय विश्लेषणातून स्पष्ट होते.

संशोधनासाठी शिफारशी :

1. केवळ दूरदर्शनच नव्हे, तर मोबाईल, टॅबलेट, सोशल मीडिया यासारख्या इतर डिजिटल माध्यमांचा विद्यार्थ्यांवर होणारा परिणाम अभ्यासावा.
2. सर्वच दूरदर्शन कार्यक्रम मानसिक आरोग्यावर वाईट परिणाम करतात का? की काही शैक्षणिक किंवा प्रेरणादायी कार्यक्रम सकारात्मक परिणाम करू शकतात, याचा वेगळा अभ्यास करावा.
3. प्राथमिक, माध्यमिक व उच्च माध्यमिक वयोगटात दूरदर्शनचा वेगळा परिणाम होतो का, हे तपासण्याची गरज आहे.
4. दूरदर्शनच्या वापराचे दीर्घकालीन मानसिक व सामाजिक आरोग्यावर परिणाम काय होतात, याचा सखोल अभ्यास आवश्यक आहे.
5. मुलांच्या स्क्रीन टाइमवर नियंत्रण ठेवण्यात पालक-शिक्षकांची भूमिका, त्यांचे दृष्टिकोन, पद्धती इत्यादींचा अभ्यास करण्यात यावा.

संदर्भग्रंथ सूची

1. कदम, चा. प. (1999). *शैक्षणिक संख्याशास्त्र*. पुणे: नूतन प्रकाश.
2. पंडीत, ब. बि. (1997). *शिक्षणातील संशोधन (संकल्पनात्मक परिचय)*. पुणे: नित्यनूतन प्रकाश.
3. पोखरापूरकर, (2010). *संशोधन मार्गदर्शन मालिका: पुष्प सहावे, पथदर्शक अभ्यासाचे संशोधनात उपयोग*. नाशिक: यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठ.
4. रा. श्र. व उमाठे, वि. तु. (1977). *शैक्षणिक संशोधनाची मूलतत्त्वे*. नागपूर: महाराष्ट्र विद्यापीठ ग्रंथनिर्मिती मंडळ.
5. अल्पन्ना देशपांडे. (2011). *किशोर दूरदर्शन दर्शको के लिंग तथा सुझावग्रहणशीलता का सांकेतिक व्यवहार पर प्रभाव का अध्ययन*. पीएच.डी. गृहविज्ञान. पं. रविशंकर शुक्ल विश्वविद्यालय, रायपूर (छ. ग.).